

Van een glimlach die voorbij kwam en het stille verdriet

Plaats en betekenis van monumenten voor levenloos geboren kinderen

Laurie Faro

1. Inleiding

Onze eerste dochter werd in 1969 dood geboren in het ziekenhuis in Sittard. Een voldragen baby, die al voor de bevalling begon, overleden was. De baby, een meisje, werd meteen meegenomen; ik heb haar niet gezien. Niemand die er nog over sprak en ik vroeg ook niets. Mijn man heeft de baby nog zien liggen in het kistje, overigens mooi aangekleed door het ziekenhuis. Samen met mijn vader, schoonmoeder en broer werd het naar de begraafplaats in Sittard gebracht, waar het in ontvangst werd genomen om te begraven. En dat was het dan!! Ik was 22 jaar en liet dat gebeuren waarvan ik dacht dat het moest gebeuren... Je kwam met lege handen thuis, waar de babykamer al opgeruimd was en men ging over tot de orde van de dag...¹

Tot 2009 wist Ria Ruyters niet waar haar dochttertje begraven lag:

Het kwam ook niet in je op om dat te gaan vragen. Er werd niet over gesproken. Na al die jaren denk ik er nu steeds vaker aan: er is geen steen voor het graf van onze dochter, geen plaat met haar naam. Zijn wij dan vergeten dat zij er was? Nee, duizend maal nee!!

Het monument dat op haar initiatief op de Algemene Begraafplaats in 2009 te Sittard werd onthuld en dicht bij de plaats staat waar haar dochttertje destijds is begraven, betekent veel voor haar:

Een herinneringsplek om alleen of samen stil te staan bij die kinderen die geen naam hebben gekregen, maar die wel deel zijn gaan uitmaken van ons leven. Ouders kunnen hun stil verdriet een plekje geven.

2. Structuur van deze bijdrage

Niet alleen in Sittard, maar ook in veel andere gemeenten zijn monumenten ter nagedachtenis aan deze ‘verloren’ kinderen opgericht. De monumenten staan

¹ www.monumentdoodgeborenkindjes.nl van de Stichting Stil Verdriet, geraadpleegd op 15 juni 2011.

vaak op de begraafplaats, waar waarschijnlijk (niet altijd weet men precies waar) de kinderen destijds zijn begraven. Vele jaren na de geboorte en het overlijden van het kind blijken vaak nog heftige emoties aan de orde te zijn. Verdriet over het verlies van het betreffende kind, en teleurstelling en woede over de gang van zaken destijds na geboorte en overlijden van dit kind.

De activiteiten rond het oprichten van zo'n monument ter nagedachtenis, de rituelen bij de onthulling en de individuele herdenkingsrituelen, maar ook de publieke aandacht voor deze kwestie, dragen allemaal bij aan het (opnieuw) opstarten van het proces van verliesverwerking. Een proces waar destijds, vaak dertig tot zestig jaar geleden, geen ruimte voor was, zoals Ria Ruyters hierboven aangeeft.

In dit artikel staat de vraag centraal welke betekenis deze monumenten hebben voor de betrokken ouders. Aan de hand van een concrete casus, te weten het monument 'Een glimlach kwam voorbij', opgericht op initiatief van de Stichting Stil Verdriet en geplaatst op de Algemene Begraafplaats te Sittard, zal deze vraag worden beantwoord.

Teneinde een systematische beantwoording van de vraagstelling mogelijk te maken is de volgende structuur aangebracht. Allereerst zal de casus te Sittard uiteen worden gezet door middel van een beschrijving van ontstaan en achtergrond van het monument. Vervolgens zal de casus in een breder perspectief worden geplaatst, met aandacht voor achtergrond en ontwikkeling van monumenten voor levenloos geboren kinderen in Nederland. Deze ontwikkelingen hebben tot gevolg dat veel ouders op zoek gaan naar de laatste rustplaats van hun overleden kind en de behoefte hebben die plaats ritueel te markeren. Aan de hand van een aantal relevante concepten uit de literatuur betreffende betekenis van en emoties bij plaats en ruimte van monumenten in het algemeen, zal de betekenis van monumenten voor levenloos geboren kinderen voor de ouders worden geduïd.

De gegevens voor deze bijdrage heb ik verzameld in het kader van mijn promotieonderzoek aan *Tilburg University*, meer bepaald aan het Kenniscentrum Ritualiteit van het Departement Cultuurwetenschappen. Dit onderzoek maakt deel uit van het Onderzoeksprogramma Religie en Ritueel dat zich richt op de complexe dynamiek van religie en ritueel in de contemporaine, westerse cultuur. Het is een kwalitatief, explorerend onderzoek met als doel een verkenning, analyse en interpretatie van plaats, monument en emoties. Naast monumenten voor levenloos geboren kinderen bestudeer ik in het kader van mijn promotieonderzoek ook het oorlogsmonument Vrouwen van Ravensbrück op het Museumplein in Amsterdam en het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland.

Deze bijdrage is tot stand gekomen op basis van literatuuronderzoek en van open interviews met ouders die hun rond de geboorte overleden kind destijds niet zelf hebben kunnen begraven. Zij waren bereid hun ervaringen en gevoelens met mij te delen. Zij hebben ook toestemming gegeven hun ervaringen in

deze bijdrage te verwerken. Ik spreek graag mijn hartelijke dank uit aan hen allen, in het bijzonder voor hun openhartigheid.

3. Het monument ‘Een glimlach kwam voorbij’ te Sittard

3.1. Initiatief en stichting

Het initiatief tot het oprichten van het monument werd genomen door Ria Ruyters. Via de media vernam zij dat er een monument voor levenloos geboren kinderen in Roermond was opgericht. Zoals hiervoor beschreven, kwam in 1969 haar eerste kindje, een meisje, dood ter wereld. Het meisje werd, zonder dat zij daar bij was, ergens op de begraafplaats in Sittard begraven. Over de gebeurtenissen van destijds werd nooit meer openlijk gesproken. Het gevolg van de confrontatie met het monument in Roermond was een doorbreken van het zwijgen over haar overleden kind. Daarnaast drong het besef tot haar door dat er meer ouders zijn, lotgenoten, die hetzelfde hebben meegemaakt.

De eerste vraag die haar bezighield, was echter die naar de laatste rustplaats van haar dochtertje. De plek waar haar dochtertje destijds werd begraven, kon worden teruggevonden met behulp van de beheerders van de begraafplaats. Het kindje ligt in één van de zogenaamde ‘kinderpanden’, de veldjes waar levenloos geboren kinderen destijds werden begraven.

Vervolgens ontstond bij haar het idee om ook in Sittard een plek te realiseren voor ouders uit de regio: een herinnerings- en herdenkingsplek en tevens een plaats om lotgenoten te ontmoeten. Er werd steun gezocht voor het initiatief bij de Gemeente Sittard-Geleen en het Maaslandziekenhuis. Daar ondersteunde men haar plannen. Ook de Algemene Begraafplaats in Sittard, waar de kinderen destijds vanuit het ziekenhuis werden begraven, verleende medewerking. Een wethouder noemde in een persbericht in 2008 het monument ‘het symbool voor respect voor het levenloos geboren kind. Maar ook voor al die ouders die de geboorte hiervan van nabij hebben meegemaakt. De herdenkingsplaats is iets tastbaars’.² Het monument kon volgens haar een bijdrage leveren aan het verwerken van het grote verdriet van de ouders.

Een volgende stap was het oprichten van een stichting. De stichting, Stil Verdriet genaamd, werd in 2009 in het leven geroepen met als eerste doel het verwerven van fondsen om een monument te laten ontwerpen en vervaardigen. De stichting slaagde in dit doel en beeldend kunstenaar Miep Mostard werd gevraagd het monument te ontwerpen. Het monument kreeg de titel ‘Een glimlach kwam voorbij’ [afbeelding 1].

Tijdens de onthullingsplechtigheid op 18 december 2009 sprak een dominee van de protestantse kerk een dankgebed uit, waarin ze ‘het grote verdriet, de

² Persbericht Stichting Gemeente Sittard-Geleen, 1 november 2008.

nog immer aanwezige leegte en het niet te begrijpen waarom' verwoordde.³ Een vertegenwoordiger van de katholieke kerk zou het monument inzegenen, doch liet zonder bericht van verhindering verstek gaan.⁴ Er werden bloemen gelegd door lotgenoten, de Stichting Stil Verdriet plaatste een bloemenhart voor alle ouders en lotgenoten die niet aanwezig konden zijn en een vocaal ensemble verzorgde de muzikale omlijsting.

Afbeelding 1: Monument 'Een glimlach kwam voorbij'. [Foto: Laurie Faro]

De stichting organiseert sindsdien een jaarlijkse herdenkingsceremonie bij het monument. Daarnaast is zij actief met het leggen van contacten tussen lotgenoten. Verder onderhoudt zij een website en organiseert zij thema-avonden. Op de laatst georganiseerde avond in april 2011 luidde het thema 'Dodgeboren – doodgezwegen'. Naast een voordracht over het thema werd er toen een in opdracht van de stichting gemaakte documentaire vertoond met de ervaringsverhalen van lotgenoten. Vervolgens was er een discussie en werden ervaringen uitgewisseld. Ouders vertelden elkaar welke stappen ze hadden ondernomen om achter de gang van zaken destijds en de laatste rustplaats van hun kind te komen. Tijdens zulke thema-avonden zijn meestal vertegenwoordigers van de

³ N.N.: 'Onthulling monument', in *De trompetter*, 23 december 2009.

⁴ Dit bracht de gemoederen van veel ouders in beweging. Door omstandigheden bleek de deken echter onverwacht verhinderd te zijn. Het monument is op een later moment wèl ingezegend.

kerken aanwezig. De protestantse kerk was vanaf het begin actief betrokken bij de activiteiten van de stichting. Aanvankelijk ondersteunde de katholieke kerk de stichting wel, maar speelde zij geen actieve rol. Inmiddels is dat veranderd: om de thema-avond van april 2011 aan te kondigen, werd in alle kerken van het dekenaat Echt-Susteren een kaars aangestoken en werd het gedicht ‘Een glimlach kwam voorbij’ voorgelezen. Dit gedicht werd geschreven door Miep Mostard. De tekst is te lezen op het monument.

Uit de grote belangstelling en waardering voor al deze activiteiten blijkt dat de stichting in een behoefte voorziet.

3.2. Plaats, vorm en symboliek

De plek die voor het monument werd gekozen, is in het midden van één van de kinderpanen, onder statige beukenbomen. Men gaf een duidelijke boodschap aan deze plek: ‘opdat men niet achteloos voorbij zal gaan aan de plek waar honderden kinderen anoniem begraven liggen’.⁵

De plaats van het monument is dus op en in de nabijheid van de vele anonieme kindergraven. Naast het monument staan er op de kinderpanen nu ook individuele gedenktekens: soms een grafsteen met een tekst en de naam van het kind [afbeelding 2], soms een vlinder, knuffel of een ander voorwerp met een symbolische betekenis. Deze gedenktekens zijn geplaatst door ouders die de laatste rustplaats van hun kind inmiddels hebben teruggevonden.

Afbeelding 2: Gedenkteken bij een teruggevonden kindergraf. [Foto: Laurie Faro]

De kunstenaar ontwierp een monument met veel symboliek als uiting van het stil verdriet. Het is uitgevoerd in brons en heeft de vorm van het hart van een lotusbloem, met zaden en een navelstreng. Het geheel verbeeldt

⁵ N.N.: ‘Onthulling monument’, in *De trompetter*, 23 december 2009.

een bloeiwijze: het hart van de lotusbloem. Gebroken in de groei kwamen de zaden niet tot leven, ze stierven af in de moederschoot; de navelstreng, verbonden met de aarde heeft niet aan alle knoppen voedsel kunnen geven en tranen bleven over....⁶

De kunstenaar wilde tevens een ‘aaibaar’ monument realiseren, teneinde symbolisch contact te hebben met degenen die in gedachten zijn.⁷ Op het monument heeft zij een zelf gemaakt gedicht aangebracht, waarnaar ik hierboven reeds heb verwezen:

Een glimlach kwam voorbij
 Een korte tijd waren we gelukkig samen
 En hebben we getracht dit leven vast te houden
 De natuur maakte een andere keuze
 En brak de knop nog voor hij openging
 Ons bleven de tranen
 De glimlach ligt besloten in ons hart.

Vorm, symboliek en tekst bij het monument in Sittard drukken in de eerste plaats de liefde voor het overleden kind uit. De plaats van het monument is bewust gekozen: op en in de nabijheid van honderden levenloos geboren en anoniem begraven kinderen.

4. Achtergrond en ontstaan van monumenten voor levenloos geboren kinderen

4.1. Taboe

Tot midden jaren tachtig van de vorige eeuw werden kinderen die kort na de geboorte stierven niet met de gebruikelijke uitvaartrituelen begraven of gecremeerd. Dit gebeurde ook niet met kinderen die dood ter wereld kwamen. De gebruikelijke term voor deze kinderen was destijds: ‘levenloos geboren’. In deze bijdrage zal ik deze term gebruiken wanneer ik spreek over kinderen die rond de geboorte zijn overleden.

Wanneer er problemen bij de geboorte te verwachten waren of wanneer al duidelijk was dat het kind voor de geboorte was overleden, vond de bevalling meestal in het ziekenhuis plaats. Zorgverleners bepaalden de gang van zaken. Kinderen die levenloos ter wereld kwamen, werden zo snel mogelijk weggehaald bij de ouders. De ouders kregen niet de mogelijkheid afscheid te nemen van het kind of aanwezig te zijn bij de uitvaart die meestal door het ziekenhuis werd verzorgd. Veel moeders hebben hun kind niet eens gezien; de vaders vingen soms nog een glimp op voordat hun kind door het personeel werd wegge-

⁶ www.monumentdoodgeborenkindjes.nl, geraadpleegd op 20 juni 2011.

⁷ www.monumentdoodgeborenkindjes.nl, geraadpleegd op 20 juni 2011.

bracht. Gynaecologen leerden tijdens hun opleiding ouders zo min mogelijk te belasten met de emoties, veroorzaakt door enig contact met hun overleden kind. Als zij zich niet aan hun kind zouden hechten, dan zou het verlies makkelijker kunnen worden verwerkt. Zorgverleners, familie en vrienden dachten bovendien dat zwijgen over het overleden kind beter was voor de verwerking van het verlies: 'Je kwam met lege handen thuis, waar de babykamer al opgeruimd was en men ging over tot de orde van de dag ...'.⁸ Miskramen en doodgeboren kinderen beschouwde men nu eenmaal niet als gebeurtenissen waarbij 'rouw' en 'verliesverwerking' aan de orde waren. Als een kind ook nog een lichamelijke afwijking had, werd het niet gezien als een 'echte' baby maar meer als een 'medische complicatie'.⁹ Ouders kregen dus eigenlijk geen kans om hun verdriet openlijk te uiten én werden bijna 'gedwongen' hun overleden kind te vergeten.

Pas eind jaren zestig werd vanuit wetenschappelijke hoek voor het eerst aandacht besteed aan verliesverwerking bij sterfte rond de geboorte.¹⁰ Men ging zich realiseren dat de ouder-kind-relatie zich al vóór de geboorte begint te ontwikkelen. Hoe eerder het tijdens de zwangerschap fout gaat, des te 'kleiner' werd het verlies bij de ouders ingeschat: een miskraam was minder erg dan een doodgeboren kind en een doodgeboren kind was minder erg dan een kind verliezen dat heeft geleefd. Het duurde echter nog tot de jaren tachtig voordat in Nederland verliesverwerking en -begeleiding bij het overlijden van pasgeboren kinderen systematisch en wetenschappelijk onderwerp van studie werden.¹¹ Pas toen kwamen er andere inzichten over hoe te handelen bij sterfte rond de geboorte. Men begon zich te realiseren dat het kind niet direct moest worden weggehaald bij de ouders. Onderdeel van de verliesverwerking werd de confrontatie van de ouders met de werkelijkheid en dat betekende: het kind wél zien, koesteren en verzorgen. Het regelen van de uitvaart en rouwrituelen werden aldus belangrijke elementen in het rouwproces. Verlies kan mede worden verwerkt door herinneringen opnieuw te beleven en dus acht men het sindsdien belangrijk dat er ook herinneringen zijn. Bij sterfte rond de geboorte is er daar-

⁸ www.monumentdoodgeborenkindjes.nl, geraadpleegd op 20 juni 2011.

⁹ A. LOVELL: 'Some questions of identity: miscarriage, stillbirth and perinatal loss', in *Social science and medicine* 17/11 (1983) 755-761.

¹⁰ E. KEIRSE: *Eerste opvang bij perinatale sterfte. Gedragingen en attitudes van ouders en hulpverleners* (= Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden 1989).

Het eerste onderzoek naar rouwverwerking verscheen in 1944: E. LINDEMANN: 'Symptomatology and management of acute grief', in *American journal of psychiatry* 101 (1944) 141-148. Voor wat betreft sterfte rond de geboorte verscheen de eerste publicatie in 1968, van S. BOURNE: 'The psychological effects of stillbirths on women and their doctors', in *Journal of the Royal College of General Practitioners* 16 (1968) 103-112.

¹¹ K.J. LAMBERS: 'Rouw bij perinatale sterfte', in *Nederlands tijdschrift voor verloskunde* 12 (1980) 351-357; B.G. HOHENBRUCK, M.J.K. DE KLEINE, L.A.A. KOLLEE & L.M.H. ROBBROECKX: 'Rouwverwerking en begeleiding bij het overlijden van pasgeborenen', in *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 129 (1985) 1582-1585.

om tegenwoordig veel aandacht voor het – in een korte tijd – maken van herinneringen: foto's, voetafdrukjes of een haarlokje van het overleden kind. Zij worden als tastbaar bewijs ter herinnering bewaard. Het zijn zaken waarmee artsen, verloskundigen en verpleegkundigen – zoals reeds eerder gezegd – vroeger terughoudend waren. Men realiseerde zich toen immers niet wat de emotionele effecten waren van het niet toestaan en niet meewerken aan afscheidsrituelen. Het verlies van een kind bij de geboorte werd veeleer gezien als een medische tegenvaller dan als een menselijke tragedie.¹²

4.2. Ontstaan van monumenten voor levenloos geboren kinderen

De ouders die destijds hun kind niet hebben mogen en kunnen begraven, hebben dus langzamerhand de opvattingen over rouwrituelen en verliesverwerking, en vooral de opvattingen bij levenloos geboren kinderen, zien veranderen. Emoties over hun eigen jarenlang weggestopte ervaringen komen daardoor naar boven. Daarbij speelt ook een rol dat deze groep ouders nu op een leeftijd is gekomen waarop hun eigen kinderen kinderen krijgen. Door het meeleven met de zwangerschap en de geboorte van hun kleinkinderen komen de verwachtingen, spanningen, vreugde en het mogelijk verdriet van destijds naar boven.

Niet alleen in Sittard, ook op veel andere plekken in Nederland, meestal op begraafplaatsen, staan monumenten ter nagedachtenis aan deze levenloos geboren en anoniem begraven kinderen.¹³ In 2000 werd in Reutum een monument onthuld dat een golf aan publiciteit veroorzaakte. Mede daardoor kreeg dit monument de kwalificatie 'eerste monument in Nederland'. Het is niet met zekerheid te zeggen of dit ook daadwerkelijk het eerste monument is. Kok maakt melding van een monument voor ongedoopte kinderen in Zwolle.¹⁴ Dit monument bevindt zich op de rooms-katholieke begraafplaats en werd in 1991 onthuld. Zo kunnen er wel meer lokale initiatieven zijn geweest die hebben geresulteerd in een gedenkteken, maar waar geen regionale of landelijke aandacht aan is geschonken. Wel is het zo dat na 2000, mede door de aandacht die het monument in Reutum heeft gekregen, veel nieuwe initiatieven zijn ontwikkeld. De monumenten verspreiden zich sindsdien als een 'inktvlek' over het land. Het aantal is moeilijk met zekerheid vast te stellen, maar het zal om ongeveer 150 monumenten gaan. Veel van die monumenten staan in Noord-Brabant en Limburg.¹⁵

¹² LOVELL: 'Some questions of identity'.

¹³ J. PEELEN: 'Reversing the past: monuments for stillborn children', in *Mortality* 14 (2009) 173-186; L.M.C. FARO: 'Monumenten voor overleden kinderen', in *In Brabant. Tijdschrift voor Brabants heem en erfgoed* 1 (2009) 30-44.

¹⁴ H.L. KOK: *Thanatos. De geschiedenis van de laatste eer* (Heeswijk-Dinther 2005) 66.

¹⁵ PEELEN: 'Reversing the past'.

Op diverse websites, zoals www.lieveengeltjes.nl en www.doodgewonedingen.nl (geraadpleegd op 30 mei 2011) staan foto's van diverse monumenten uit het gehele land afgebeeld.

In een aantal plaatsen is niet alleen het monument van belang, maar vinden ook allerlei activiteiten rond het monument plaats. In Waalwijk, Roermond en Sittard worden jaarlijkse herdenkingsbijeenkomsten rond het monument gehouden. Deze bijeenkomsten hebben een collectief deel met toespraken, bijvoorbeeld door vertegenwoordigers van de kerk of door ouders, het voordragen van gedichten of het ten gehore brengen van muziek of liederen. Tevens is er een individueel deel waar de ouders bloemen, knuffels of andere persoonlijke herinneringen bij het monument leggen. Door van tevoren publiciteit te geven aan deze bijeenkomsten worden lotgenoten in de gelegenheid gesteld aanwezig te zijn. Rond sommige monumenten, zoals in Sittard, zijn stichtingen opgericht met het doel lotgenoten met elkaar in contact te brengen. Men helpt en steunt elkaar bij het verwerken van emoties en bij het zoeken naar antwoorden op de vele vragen die nog leven over de gang van zaken destijds.

5. De zoektocht naar en de confrontatie met de laatste rustplaats

Eén van die vragen is de emotionele vraag waar het kind is gebleven. Veel ouders zijn al jaren op zoek naar de laatste rustplaats van hun kind. Behoorden de ouders tot het katholieke geloof en was het kind niet gedoopt, dan werd het in alle stilte in de ongewijde grond van het kerkhof begraven. Dit betekende dat vaak geen registratie van de begraven kinderen werd bijgehouden.

Door alle media-aandacht na de onthulling van het monument in Reutum kwamen in het gehele land steeds meer feiten boven tafel. Veel ziekenhuizen hadden bijvoorbeeld ‘regelingen’ met begraafplaatsen.¹⁶ In 2002 vertelde Pieter Lammers, zoon van een begrafenisondernemer uit Helmond, in het *Eindhovens Dagblad*, dat hij in de jaren zestig van de vorige eeuw de taak had levenloos geboren kinderen te begraven: ‘Het ligt hier barstensvol...’, zo omschrijft hij de verste hoek van de begraafplaats waar hij destijds de kinderen heeft begraven. Hij vindt het belangrijk dat de ouders nu duidelijkheid over de laatste rustplaats van hun kind krijgen.¹⁷ In hetzelfde artikel vertelde Joke Dekkers over haar 37 jaar durende zoektocht naar het graf van haar levenloos geboren dochtertje Lotte. Naar aanleiding van de publiciteit in deze krant, kwamen bij de redactie en bij de gemeente Eindhoven tientallen reacties binnen van ouders die hetzelfde hadden meegemaakt en duidelijkheid over de begraafplaats van hun levenloos geboren kind wilden hebben. In het televisieprogramma *Andere Tijden* op 20 november 2001 vertelde het echtpaar Jan en Clara de Vaan dat zij 34 jaar niet hadden geweten waar hun in 1967 levenloos geboren kind begraven was.

¹⁶ Bijvoorbeeld het Sint Joseph Ziekenhuis in Eindhoven, het Lambertusziekenhuis in Helmond. J. SPEELMAN: ‘Zoektocht naar de graven van ongedoopte baby’s, het verlorne kerkhof’, in *Eindhovens dagblad*, 13 april 2002.

¹⁷ SPEELMAN: ‘Zoektocht naar de graven van ongedoopte baby’s’.

Met behulp van het ‘beduimelde schriftje’ van de beheerder van de begraafplaats in Den Bosch werd de plaats teruggevonden.¹⁸ Schrijnende verhalen. Schrijnend omdat men lange tijd niet met het verdriet en de vragen naar buiten durfde komen. Het gaat om een groot aantal kinderen en dus ook om een groot aantal ouders.

Op de katholieke begraafplaats in Velp is een veldje waar zestig kindjes liggen begraven. Een vader, tevens opa, heeft voor eigen rekening het stukje gemarkeerd met 60 plantjes: één voor elke baby...¹⁹ In Liempde weet men dat er minstens 224 levenloos geboren kinderen op de begraafplaats liggen. Er werd tot 1942 een administratie bijgehouden en daarna niet meer.²⁰ Het moeten er dus nog veel meer zijn. Op de Algemene Begraafplaats in Sittard is altijd een deugdelijke registratie bijgehouden van de plaats waar de levenloos geboren kinderen werden begraven. Volgens de beheerders vond een dergelijke begrafenis ongeveer eenmaal per twee dagen plaats. Met behulp van de beheerders in Sittard vinden ouders, zoals Ria Ruyters en haar man, meestal wél de laatste rustplaats van hun kind terug.

Wanneer dan, na jaren van (noodgedwongen) zwijgen en onwetendheid over de laatste rustplaats van hun kind, de ouders de confrontatie met deze teruggevonden plaats aangaan, komen de herinneringen van destijds naar boven.²¹

In tegenstelling tot vroeger wordt er nu makkelijk en open over dit onderwerp gesproken. Het jarenlange ‘taboe’ op levenloos geboren kinderen is doorbroken en zelfs onderwerp van publieke discussie geworden.

6. Analytische observaties rond ‘emotionele plaatsen’

In deze paragraaf bespreek ik een aantal relevante theoretische concepten die worden gebruikt om monumenten voor levenloos geboren kinderen nader te duiden en zo de betekenis van deze monumenten voor de ouders te bepalen. Achtereenvolgens komen aan bod: opkomende emoties na de confrontatie met een ‘traumatische’ plaats, de behoefte deze plaats ritueel te markeren en de betekenis van deze plaats.

¹⁸ TV-programma *Andere tijden*, uitzending van 20 november 2001, Dossier *Ongewijde aarde*, terug te vinden op www.geschiedenis24.nl/geschiedenis/andere-tijden/afleveringen/2001-2002 (geraadpleegd op 3 juni 2011).

¹⁹ Zie rubriek de ‘Gouden Libelle’, in *Libelle* 29 (2008) 9.

²⁰ www.brabantscentrum.nl/oud_archief_2004/nieuws/0439_ongedoopt.htm (geraadpleegd op 3 juni 2011).

²¹ T. BLOKLAND: ‘Monument voor ongedoopte “weggestopte” kinderen’, in *De begraafplaats* (2002), terug te vinden op www.begraafplaats.nl/artikelen (geraadpleegd op 11 mei 2011).

6.1. *Geographical Madeleine*

De Franse auteur Marcel Proust beschrijft in *À la recherche du temps perdu. Du côté de chez Swann* de ervaring van herinneringen die ver weggestopt leken, maar door een onverwacht voorval weer naar boven komen. De ik-figuur in deze roman drinkt een kopje thee en eet daarbij een koekje, een zogenaamde *Petite Madeleine*.²² Door de smaak van thee en koek worden bij hem herinneringen opgeroepen aan gebeurtenissen uit zijn jeugd:

En zoals in dat Japanse spel waarbij men kleine propjes papier in een porseleinen kom met water gooit, die zodra ze ondergedompeld zijn, zich uitvouwen, kromtrekken, kleuren aannemen, zich differentiëren en bloemen, huizen en duidelijk herkenbare figuren worden, op dezelfde manier kwamen nu alle bloemen van onze tuin en die uit het park van M. Swann, de waterlelies op de Vivonne, de brave mensen uit het dorp en hun kleine huisjes en de kerk en heel Combray en zijn omgeving, alles wat vorm en vastheid heeft, de stad en de plantsoenen, uit mijn kopje thee.²³

Door de confrontatie met een bepaalde zaak of plaats komen (mogelijk verdrongen) herinneringen weer naar boven. De Amerikaanse, politiek georiënteerde geograaf Edward Soja gebruikt voor dit fenomeen de term *geographical Madeleine* wanneer het de herinnering aan 'plaatsen' betreft. Sommige specifieke plaatsen kunnen behulpzaam zijn bij het op gang brengen van de herinneringen aan zaken en gebeurtenissen uit het verleden.²⁴ '*A madeleine for a recherche des espaces perdus*', zo typeert hij dit verschijnsel. Nader geduid: '*a remembrance rethinking-recovery of spaces lost or never sighted at all...*'²⁵ Ouders van levenloos geboren kinderen hebben gelijke ervaringen wanneer ze geconfronteerd worden met de laatste rustplaats van hun levenloos geboren en jarenlang 'verloren' kind. De gebeurtenissen van destijds inclusief alle emoties worden weer met dezelfde heftigheid beleefd.

Pierre Nora maakt bij zijn bespreking van het concept *lieux de mémoire* gebruik van een soortgelijke vergelijking: zoals de *Madeleine* en het kopje thee bij de ik-figuur in *Du Côté de chez Swann* herinneringen oproepen aan zijn persoonlijke verleden, zo zijn er ook plaatsen die herinneringen oproepen aan een collectief verleden. Hiervoor gebruikt hij de (bekende) term *lieux de mémoire*. Letterlijk vertaald betekent dit 'geheugenplaatsen'. Deze plaatsen van herinnering brengen mensen, wanneer zij deze plaatsen bezoeken, in verbinding met het verleden. Volgens Nora is het noodzakelijk deze plaatsen te behouden, ze onderdeel

²² M. PROUST: *Op zoek naar de verloren tijd. De kant van Swann* (Amsterdam 2002) 87-88.

²³ PROUST: *Op zoek naar de verloren tijd* 88.

²⁴ E.W. SOJA: *Third space. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places* (Malden 1996) 18.

²⁵ SOJA: *Third space* (1996) 81.

te laten zijn van de gezamenlijke geschiedenis door vieringen en herdenkingen te organiseren: *Without commemorative vigilance, history would soon sweep them away.*²⁶

Bij ouders van levenloos geboren kinderen is er eenzelfde behoefte om de laatste rustplaatsen en wat zich daar heeft afgespeeld in de herinnering terug op te roepen en vervolgens deze in de herinnering te behouden. In de eerste plaats voor henzelf, maar ook om deze plaatsen en hun geschiedenis toe te voegen aan het collectieve verleden. Deze plaatsen hebben immers nooit van het privé- of het collectieve verleden deel uitgemaakt.

Analyse van de plaats en van de feiten zoals ze zich destijds hebben afgespeeld, kan ook een rol spelen bij verliesverwerking. De ‘plek des onheils’, door de Australische historica Maria Tumarkin in haar analyse van plaatsen waar grote drama’s zich hebben afgespeeld ook wel *traumascap*e genoemd, is niet alleen een geografische locatie, maar tevens een mentale ruimte vol met herinneringen en duidingen van emotievolle gebeurtenissen.²⁷ Wanneer deze *traumascap*e en de daarmee samenhangende gebeurtenissen niet zijn ‘verwerkt’ door de betrokkenen, blijft het, om in de terminologie van Nora te blijven, een *non-lieu de mémoire*. De Amerikaanse historicus Dominic LaCapra duidt deze term als volgt:

a memory site is generally a site of trauma and the extent to which it remains invested with trauma marks the extent to which memory has not been effective in coming to terms with it, notably through modes of mourning.²⁸

De teruggevonden laatste rustplaats van de kinderen blijkt veel emoties los te maken. Het wordt ouders duidelijk dat het verdriet niet is verwerkt. Velen voelen de noodzaak de plek een nieuwe betekenis te geven en daardoor het verliesverwerkingsproces op te starten. Het is immers de plek waar nooit afscheidsrituelen hebben plaats gevonden. Als onderdeel van het verliesverwerkingsproces leeft bij velen de wens het destijds ‘ontnomen’ afscheidsritueel als het ware ‘in te halen’. Dit kan een individueel ritueel zijn, bijvoorbeeld door de teruggevonden plaats te markeren met een steen of kruisje: men maakt er zo alsnog een persoonlijk grafje van. De ritualisering kan ook in collectief verband plaats vinden, zoals in Sittard. Lotgenoten zetten zich in om tot een monument te komen dat op of in de nabijheid van de plaats waar de kinderen liggen wordt geplaatst.

²⁶ P. NORA: ‘Between memory and history: les lieux de mémoire’, in *Representations* 26 (1989) 7-24, p. 12.

²⁷ M. TUMARKIN: *Traumascapes. The power and fate of places transformed by tragedy* (Melbourne 2005) 85-86; M. TUMARKIN: *Secret life of wounded spaces. Traumascapes in the contemporary Australia* (= PHD dissertation University of Melbourne 2002).

²⁸ D. LACAPRA: *History and memory after Auschwitz* (Ithaca/London 1998) 10.

6.2. Markering van de teruggevonden plaats

Destijds bepaalde het ziekenhuis samen met de mensen van de begraafplaats waar de levenloos geboren kinderen werden begraven. In termen van de Franse filosoof Henri Lefebvre (1901-1991) was de *conceptualized space*, de door de dominante partijen vastgestelde plaats of ‘ruimte’ voor levenloos geboren kinderen, een anonieme plek, ergens op een begraafplaats.²⁹ In katholieke kringen bepaalden gezaghebbende autoriteiten de plaats waar ongedoopte, levenloos geboren kinderen dienden te worden begraven: zij kwamen in de ongewijde aarde van de begraafplaats terecht. De dominante partijen beslisten ook over het uitvaartritueel, de wijze waarop de kinderen werden begraven, zonder de ouders hierbij te betrekken of er zeggenschap in te geven. Vele jaren later wekken deze feiten nog steeds emoties zoals woede en verdriet op. Daarnaast verwijten sommige ouders zichzelf dat ze dit hebben laten gebeuren en zich niet hebben verweerd tegen deze gang van zaken.

Het begrip *space*, plaats of ruimte, wordt door de Franse Jezuïet en wetenschapper Michel de Certeau (1925-1986) geduid in noties van beweging, in tijd en in richting: *space is a practised place*.³⁰ Hij noemt hierbij het voorbeeld van de straat die geometrisch is bepaald door ruimtelijke ontwikkelaars, maar die feitelijk door wandelaars wordt getransformeerd tot een *space*.³¹ Volgens Lefebvre is een ruimte, een *space*, waarin mensen acteren altijd een *social space*, een *tool of thought and action*, alsook een middel tot controle en macht.³² Destijds hadden de autoriteiten controle over de ruimte waarbinnen de levenloos geboren kinderen werden begraven. Ouders waren jong, voelden zich overrompeld en durfden eigenlijk geen bezwaar hier tegen te maken. Door nu het initiatief te nemen juist op die plaats een monument op te richten, zoals niet alleen in Sittard maar ook op andere begraafplaatsen is gebeurd, nemen de ouders als het ware de controle over de plaats over en wordt deze plaats door hen toegeëigend. Door middel van het monument en van herdenkings- en afscheidsrituelen wordt er een nieuwe betekenis aan deze plaats gegeven. De plaats waar de kinderen begraven zijn, wordt zo – in termen van Lefebvre – een *representational space*, ‘geleefde ruimte’, dat wil zeggen een ruimte met een symbolische betekenis door de verbintenis van die plaats met emoties en herinneringen.³³

Ouders die hun kind rond de geboorte hebben verloren en hun kind niet hebben kunnen begraven, voelen vaak (zoals hierboven beschreven) de behoefte de teruggevonden plaats ritueel te markeren. Dit verklaart waarom de meeste van deze monumenten op begraafplaatsen worden een plaats krijgen. De begrafenis die men destijds heeft gemist, de plaats waar men het kind had willen begraven, wordt op deze wijze in de herinnering verankerd. In dit verband

²⁹ H. LEFEBVRE: *The production of space* (Oxford 1991; transl. D. Nicholson) 38.

³⁰ M. DE CERTEAU: *The practice of everyday life* (1984) 117.

³¹ DE CERTEAU: *The practice of everyday life* (1984) 117.

³² LEFEBVRE: *The production of space* (1991) 26.

³³ LEFEBVRE: *The production of space* (1991) 39.

dringt zich de vergelijking op met de huidige trend om de ‘plek des onheils’ te willen markeren middels een ‘spontaan’ of tijdelijk monument of met een blijvend monument.³⁴ Op die plek voelt men veel contact met de verloren dierbare. Er is behoefte aan een *lived space*, een *representational space*, een herinneringsruimte met een symbolische duiding.

6.3. *Obliteration en sanctification*

De Amerikaanse geograaf Kenneth Foote analyseert in zijn werk de betekenis van rampen en drama’s met als focus plaats en ruimte, bijvoorbeeld plaatsen waar een bomaanslag is gepleegd of plaatsen die door natuurgeweld zijn getroffen.³⁵ Deze plaatsen worden na de gebeurtenissen door mensen geassocieerd met emoties zoals pijn, verdriet, woede en wellicht schuld. De teruggevonden laatste rustplaats van de ‘verloren’ kinderen wordt door de ouders geassocieerd met verdriet over het verlies van hun kind en met woede en schuld over de gang van zaken destijds. In hun ogen is het een emotioneel beladen *lieu de mémoire*.

Foote maakt een onderscheid ten aanzien van de gevolgen voor deze plaatsen na de dramatische gebeurtenis. Hierbij speelt ook de tijdsfactor een rol; daarmee wordt bedoeld dat in het verloop van de tijd eenzelfde plaats door mensen anders kan worden geïdentificeerd. Plaatsen van *obliteration* zijn, aldus Foote, plaatsen waar een drama zich heeft afgespeeld waarvan de sporen effectief zijn weggevoerd. Toegepast: jarenlang is de laatste rustplaats van levenloos geboren kinderen voor de ouders ‘weggevoerd’, een plaats van *obliteration* dus. In Sittard hebben het monument en de stichting tot gevolg gehad dat veel mensen op zoek gingen en het grafje vonden.

Wanneer de plek weer in gebruik wordt genomen voor normale doeleinden en geen blijvende speciale betekenis krijgt, spreekt Foote van *rectification*. Ten aanzien van de plaats waar de kinderen begraven zijn, is er soms sprake van het ruimen van de graven voor hergebruik (*rectification*), dat wil zeggen dat men de graven voor andere overledenen gaat gebruiken. In Sittard stuitte dit op bezwaren van de medewerkers en besloot men de kinderpanden niet te ruimen voor hergebruik. Veel ouders hebben zo alsnog het graf van hun kind terug kunnen vinden.

Van *designation* is sprake als de ‘plek des onheils’ op een bepaalde wijze wordt ‘behandeld’ of gemarkeerd omdat er zich bijzondere gebeurtenissen hebben afgespeeld. In Sittard was er sprake van *designation* toen rond 2005 de kinderpanden door de medewerkers van de begraafplaats werden opgeknapt uit respect voor de anoniem begraven kinderen.

³⁴ P. POST, A. NUGTEREN & H. ZONDAG: *Rituelen na rampen* (= Meander 3) (Kampen 2002) 135.

³⁵ K. FOOTE: ‘Shadowed ground, sacred place’, in P. POST & A. L. MOLENDIJK (eds.): *Holy ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (Leuven 2010) 93-119 en K. FOOTE: *Shadowed ground. America’s landscapes of violence and tragedy* (Austin 2003).

Zoals hierboven is besproken, voelen veel ouders de behoefte om die, voor hen zo speciale plek in ere te herstellen. In termen van Foote is dit de behoefte aan *sanctification*: de creatie van een sacrale plaats. Een bijzondere plaats die zich onderscheidt van de omgeving en is gewijd aan de herinnering van een persoon, groep of gebeurtenis. Als voorwaarde voor *sanctification* noemt Foote een ceremonie waarin expliciet wordt aangegeven wat de betekenis is van de plek en waarom de plek herinnerd en als sacrale plaats bewaard zou moeten worden. De ouders van levenloos geboren kinderen plaatsen een door een kunstenaar ontwikkeld object met een symbolische duiding op de plek van *obliteration*, ten einde de plek een sacraal karakter te geven. In Sittard betekende dit het plaatsen van het monument ‘Een glimlach kwam voorbij’ door de Stichting Stil verdriet.

Soms kan er discussie zijn over de plaats waar het monument moet komen. In het bijzonder kan dit aan de orde zijn op katholieke begraafplaatsen waar de kinderen destijds in de ongewijde grond zijn begraven. Sommigen willen het monument niet op de ongewijde grond plaatsen. Het zou juist op een prominente plek en met meer waardigheid moeten komen: de kinderen zijn immers lang genoeg ‘weggestopt’. Echter, juist door plaatsing van het monument verandert de plek van karakter: van een ‘verloren plek’, een *non-lieu de mémoire*, dat wil zeggen jaren niet gekend en vooral beladen met negatieve herinneringen, naar een plek met emotionele en symbolische waarde. Een plek waar nu wél afscheidsrituelen hebben plaatsgevonden. Vaak speelt ook de kwestie van inzegening van het monument door een vertegenwoordiger van de katholieke kerk een rol en wordt de grond alsnog gewijd. Kardinaal Simonis zei in 2000, na de onthulling van het monument in Reutum, toe dat, indien men daar prijs op stelde, zowel de grond als de individuele graven alsnog gewijd zouden kunnen worden.³⁶

Ook in de definiëring van de Amerikaanse religiewetenschappers Chidester en Linenthal bij hun analyse van sacrale plaatsen, wordt de plaats waar de levenloos geboren kinderen zijn begraven, door het monument en de herdenkings- en afscheidsrituelen een sacrale plaats, een plaats met een bijzondere betekenis. In hun duiding is een sacrale plaats vooral een rituele ruimte, een plaats waar herhaalbare symbolische handelingen kunnen plaatsvinden.³⁷ Tegelijkertijd is in hun ogen een dergelijke plaats *inevitably contested space*.³⁸ De plaats waar de kinderen zijn begraven wordt als het ware ‘heroverd’ op de dominante partijen van destijds. De plaats wordt nu toegeëigend door de ouders door middel van het plaatsen van het monument en het ritueel van de onthulling. Chidester en Linenthal volgen Michel Foucault in hun *statement* over de rol van macht bij sacra-

³⁶ www.katholiekederland.nl, geraadpleegd op 18 juni 2011.

³⁷ D. CHIDESTER & E.T. LINENTHAL: ‘Introduction’, in IDEM (eds.): *American sacred space* (Bloomington 1995) 1-43, p. 9.

³⁸ CHIDESTER & LINENTHAL: ‘Introduction’ (1995) 16.

le plaatsen: *space is fundamental in any exercise of power*.³⁹ De ouders kunnen hun ongenoegen over de gebeurtenissen van destijds uiten door het monument te plaatsen, dit juist op de plaats waar de kinderen zijn begraven, als een publiek *statement*: opdat niemand zal vergeten wat hier destijds is gebeurd en welk verdriet dat heeft veroorzaakt.

6.4. De gelaagdheid van monumenten

Het woord ‘monument’ is afgeleid van het Latijnse woord *monere* en betekent: onder de aandacht brengen, herinneren. Het plaatsen van een monument in de openbare ruimte betekent dan ook dat de herinnering aan bepaalde feiten levend wordt gehouden of in de herinnering wordt opgeroepen. Het markeert tevens deze belangrijke plaatsen en gebeurtenissen in de herinnering. Foote verwijst in dit verband naar de term *lieux de mémoire* van Nora, zoals hierboven besproken.⁴⁰

Een tweede betekenis van monumenten heeft betrekking op het verwerken van emoties.⁴¹ Foote wijst op de ‘helende’ rol die het oprichten van monumenten kan hebben voor degenen die getroffen zijn door verlies.⁴² Herdenkingsrituelen bij een monument kunnen onderdeel worden van een gezamenlijke verliesverwerking, zowel voor de direct getroffen en als voor de omstanders. Van belang hierbij acht Foote het gevoel van verbondenheid met de slachtoffers en nabestaanden. Dit door de direct getroffen te laten voelen dat men het verlies met hen deelt.

Psycholoog Nico Frijda beschrijft in zijn *De wetten der emoties* de emotionele impact van herdenkingsrituelen bij verliesverwerking.⁴³ Emoties leven en komen op, ook al vindt het herdenkingsritueel vele jaren na de gebeurtenis plaats. Frijda’s ‘Wet van behoud van Emotioneel Impactum’ stelt dat de impact van bepaalde, ingrijpende emotionele gebeurtenissen in de tijd niet afneemt. De tijd heelt dus niet alle wonden; zij verzacht hoogstens de littekens. Emoties blijven opkomen omdat het om gebeurtenissen gaat die eenvoudigweg niet zijn te verwerken. Als voorbeelden noemt Frijda het verlies van een kind en oorlogservaringen.

Ondanks het feit dat emoties weer heftig naar boven kunnen komen meent Frijda dat herdenkingsrituelen bij monumenten toch zinvol kunnen zijn vanwege het samenzijn met lotgenoten en vanwege het zijn op een plek met een bijzondere betekenis. Hij maakt een vergelijking met het bezoeken van een graf. In het bijzonder als er geen graf is, kan het gaan naar een monument een ver-

³⁹ M. FOUCAULT: ‘Space, knowledge, and power’, in P. RABINOW (ed.): *The Foucault reader* (New York 1984) 252.

⁴⁰ FOOTE: *Shadowed ground* 80-90.

⁴¹ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 136.

⁴² FOOTE: *Shadowed ground* (2003) 80.

⁴³ N. FRIJDA: *De wetten der emoties* (Amsterdam 2008) 319-342.

vangende functie hebben. Bekend voorbeeld is in veel landen het zogenaamde ‘Graf voor de Onbekende Soldaat’. In dit graf ligt het stoffelijk overschot van één onbekende soldaat begraven, als symbool voor de vele ongeïdentificeerde, omgekomen soldaten tijdens een oorlog.⁴⁴ Een recentere voorbeeld is het monument voor vermiste personen dat in Utrecht staat. Achterblijvers bleken behoefte te hebben aan een plek waar zij heen kunnen gaan om aan hun vermisten te denken. Daartoe werd in 1999 in Utrecht door de Vereniging Achterblijvers na Vermissing het monument Het Pauzeteken opgericht.⁴⁵

In veel gevallen hebben betrokkenen als het ware ‘een deksel’ op hun emoties gelegd. In een gezamenlijk ritueel kan dat deksel tijdelijk opzij worden geschoven, samen met lotgenoten. Omdat men niet het gevoel heeft alleen te staan, kunnen emoties dan worden toegelaten. In deze zin is er sprake van het ‘doorwerken’ van het verlies. Bij verwerking van emoties bij verlies spelen ontkenning, verdringing en herbeleving een rol. Het verlies wordt zo als het ware ‘doorgewerkt’.⁴⁶ Freud noemde dit de *Trauerarbeit*, de rouwarbeid: het veelvuldig bezig zijn met het verlies, de confrontatie met het verlies juist opzoeken en emoties daarover uiten in de verwachting dat de pijn van het verdriet minder wordt.⁴⁷ Het doorwerken van het verlies kan tot gevolg hebben dat de emoties als het ware ‘uitgedoofd’ of afgevlakt raken, waardoor er beter mee te leven valt. Het bijwonen van een herdenkingsritueel bij een monument kan tot gevolg hebben dat de emoties bij een betrokkene weer oplaaien en dat de fasen van het verliesverwerkingsproces opnieuw worden doorlopen. Dit kan een positief effect hebben als het proces voor betrokkene daardoor tot voltooiing komt of, om in termen van Frijda te spreken, het litteken daardoor wordt verzacht.

Post, Nugteren en Zondag geven aan deze monumenten de betekenis van het levend houden van de ‘collectieve troost’ en de ‘collectieve aanklacht’.⁴⁸ De Canadese geograaf Burk noemt deze laatste betekenis van monumenten *counter-hegemonic*. Hij bedoelt hiermee dat het type monument bedoeld is *to unsettle social relations, rather than provide closure*, dat wil zeggen, dat bepaalde relaties van destijds, bijvoorbeeld tussen kerk en ouders, tussen ouders en ziekenhuis, door plaats, vorm en symboliek van het monument ter discussie worden gesteld. Burk maakt een vergelijking met de Duitse traditie van *countermonuments*, waar het vooral gaat om de vorm van het monument die oproept tot discussie.⁴⁹ Bij monumenten voor levenloos geboren kinderen gaat het vooral om de ‘toe-eigening’ van de teruggevonden laatste rustplaats.

⁴⁴ A. DEKKER: *De onbekende soldaat* (Breda 2003).

⁴⁵ www.devav.nl, geraadpleegd op 20 juni 2011.

⁴⁶ M.J. HOROWITZ: *Stress response syndromes* (New York 1976).

⁴⁷ S. FREUD: ‘Rouw en melancholie’, in *Psychoanalytische theorie* 1 (Meppel 1985; oorspronkelijk 1917) 65-91.

⁴⁸ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 80.

⁴⁹ A.L. BURK: ‘Private griefs, public places’, in *Political geography* 22 (2003) 317-333, p. 318.

Jack Santino wijst in zijn analyse van *spontaneous shrines*, op de *performative* functie van monumenten. Het plaatsen van een monument heeft tot doel om de overledenen te herinneren en om tegelijkertijd de omstandigheden waaronder dit is gebeurd ter discussie te stellen: *they both commemorate deceased individuals and suggest an attitude toward a related public issue*.⁵⁰ Hij spitst zijn analyse toe op *spontaneous shrines*, tijdelijke monumenten met een onofficieel karakter die worden geplaatst in de publieke ruimte na een onverwacht en traumatisch overlijden.⁵¹ In Nederland kennen we deze monumenten onder de term ‘spontane’ monumenten en zien we ze bijvoorbeeld in de vorm van bermmonumenten na verkeersongelukken of een bloemenhulde op de plek van het drama of de ramp.⁵² Santino hanteert de term *shrines* omdat het hier om meer gaat dan louter een monument. Het zijn plaatsen van *communion between the dead and the living* geworden: pelgrimsplekken en bedevaartsoorden. Het zijn plaatsen om te herdenken en te herinneren, maar daarenboven ook ‘open’ plekken voor het publiek dat door het karakter van de plaats wordt uitgenodigd om deel te nemen aan de herinnering en de herdenking.

Naast het aspect van herinnering kan de betekenis van monumenten dus een helend aspect ten aanzien van verliesverwerking bevatten en tevens een aspect van aanklacht of protest.

7. Een variatie in accentuering in Nederland

Deze gelaagdheid kunnen monumenten voor levenloos geboren kinderen ook hebben. Ter illustratie van genoemde betekenissen zal ik, naast het monument in Sittard, ook een aantal andere monumenten typeren.

Herdenkings- en afscheidsrituelen bij een monument bieden ouders gezamenlijk troost en werken helend. Troost door de erkenning van het kind zelf, alsook van het verlies van het kind.⁵³

In Veldhoven werd het monument ontworpen door een vertegenwoordiger van de katholieke kerk: benedictijn en ervaren kunstenaar broeder Leo Disch. Hij ontwierp ook het grafmonument van kardinaal Willebrands. Het beeld stelt een vrouw voor met een kind in haar armen. Erachter staan twee stenen platen. Eén met een verwijzing naar het *Oude Testament*: ‘Ik, de Heer, vergeet jullie nooit’; en één met een verwijzing naar het *Nieuwe Testament*, de uitnodiging van

⁵⁰ J. SANTINO: ‘Performative commemoratives: spontaneous shrines and the public memorialization of death’, in IDEM: *Spontaneous shrines and the public memorialization of death* (New York 2006) 5-17.

⁵¹ SANTINO: ‘Performative commemoratives’ 12.

⁵² I. STENGES: ‘Public practices of commemorative mourning: ritualized space, politicized space, mediated space. Three cases from the Netherlands’, in POST & MOLENDIJK: *Holy ground* 119-145.

⁵³ PEELEN: ‘Reversing the past’.

Jezus: ‘Laat de kinderen tot mij komen’. Het beeld werd na de onthulling ingezegend. Vertegenwoordigers van de katholieke kerk namen in Veldhoven dus, door vorm en teksten, zelf het initiatief tot geruststelling van de ouders over het lot van hun ongedoopt gestorven kinderen.

In Hoogeloon wordt expliciet gesteld dat het monument symbool staat voor het verscheurde leven van het kind, maar ook van de ouders. ‘Geborgen in moeders schoot zodat we jullie niet zullen vergeten’, luidt de tekst onder op het monument.

Soms worden emoties nog zo heftig gevoeld, dat ze tot uitdrukking komen in het monument: bij het monument in Made staat vooral het verdriet van de ouders centraal. Het monument draagt daarom de titel Verdrietmonument. Er wordt niet gesproken van troost.

Ook in Uden wordt alleen verdriet beklemtoond; verdriet dat weerklinkt in het gedicht op het monument:

Met lege handen
 Na zoveel maanden hoop, bleek ons een donker lot beschoren
 Het laatste licht vergaan – ons kind vergeefs geboren
 Na zoveel jaren van verdriet, bleef ons alleen het bittere vragen
 De miskenning van het verzwijgen – tot hier toe meege dragen
 Want ooit werd met ons ongedoopte kind, ook ergens onze troost begraven.

In Nistelrode luidt de naam van het monument: Een Teken. Het monument is, in tegenstelling tot het monument in Uden, wèl een teken van troost, zo blijkt ook hier uit het gedicht op het monument:

Een teken van troost
 Voor al die naamloze plekken onder grauwe gronden
 Voor al wat geen meisje of jongen kon heten
 Voor ieder die zich geen vader of moeder mocht weten
 Voor ieder die hoop zoekt in de schaduw van vergeten
 Want al wat liefde verbindt – wordt ook door rouw gebonden.

Daarnaast heeft het plaatsen van een monument in de publieke ruimte, zoals reeds eerder gezegd, tot doel het markeren van de gebeurtenissen van destijds als een aanklacht tegen de gang van zaken. Er zijn monumenten die juist dit gevoel van onrecht dat de ouders is aangedaan door de dominante partijen van destijds, in het bijzonder kerk en zorgverleners, op pregnante wijze uitdrukken. De plaats van deze monumenten kan worden geïnterpreteerd als een toe-eigening door de vormgevers van de *conceived space* voor levenloos geboren kinderen van destijds, dat wil zeggen: de wijze waarop aan het begraven van levenloos geboren kinderen destijds vorm en inhoud werd gegeven door dominante partijen.

Zo werden bijvoorbeeld in 2003 in Deurne de stoffelijke resten van 45 ongedoopte kinderen die elders begraven lagen, in een kist op de algemene begraaf-

plaats herbegraven. De plek kreeg een grafmonument, een monument ter herinnering en bezinning. Op de omslag van het boekje dat ter gelegenheid van de onthulling werd uitgegeven, staat de volgende tekst: ‘Op 21 november 2003 hebben wij op de begraafplaats ‘Jacobshof’ te Deurne alsnog op een waardige manier afscheid genomen van onze kindjes...’.⁵⁴

In Groenlo verbeeldt het monument twee handen die een kindje ondersteunen. De tekst op het monument luidt: ‘Voor jou, omdat je zo welkom was in ons hart en in ons leven, eindelijk de plek die we je zo graag hadden willen geven...’. De kinderen krijgen hier, door middel van het monument, nu wel de plek die ze eigenlijk destijds hadden moeten krijgen.

De vorm van sommige monumenten, en in het bijzonder de teksten die op sommige monumenten zijn aangebracht, kunnen een roep zijn om verklaring (‘Weten jullie wel wat ons is aangedaan?’), maar zijn soms ook een verwijt. De tekst op het monument in Albergen vormt een direct verwijt aan de rooms-katholieke kerk: ‘Ter nagedachtenis aan de ongedoopte kinderen die hier begraven zijn. Het verdriet zal altijd blijven’. Het monument in Heerlen draagt de titel Doodverzwegen Kind. De kunstenaar en de initiatiefnemers (ouders-lotgenoten) die de opdracht aan de kunstenaar hebben gegeven, maken hier een expliciet *statement*: een verwijt naar de kerk en naar al degenen die aan het ‘verzwijgen’ van het overleden kind hebben meegewerkt. Tegelijkertijd is het monument ook een uitnodiging om de discussie over wat destijds is gebeurd op te starten. Post, Nugteren en Zondag noemen dit de ‘maatschappijkritische functie’ van monumenten.⁵⁵ Burk koppelt het *counter-hegemonic* aspect aan de term *trial by space* van Lefebvre.⁵⁶ Door de plaats, de symboliek en de vorm van monumenten in de publieke ruimte worden ideeën, gevoelens en waarden geuit als een vorm van protest. Dit roept, in de terminologie van Burk, de notie van *counter-hegemonic* op.⁵⁷ Als monumenten werkelijk de lading *counter-hegemonic* hebben, dan moeten ze ook in die context worden geanalyseerd, dit aldus Burk in zijn interpretatie van Lefebvre: *While physically inert, they nonetheless disturb, and challenge quite directly what we claim our societies remember*.⁵⁸ De geschiedenis herschrijven in de zin van duidelijk maken wat er zich destijds heeft afgespeeld, is in deze context van belang.

Plaats, vorm en symboliek van het grote aantal monumenten voor levenloos geboren kinderen in Nederland verschillen. De betekenissen kunnen eveneens verschillen. Gezamenlijk zijn zij voor de ouders echter verbonden in hun bete-

⁵⁴ www.deurnewiki.nl, geraadpleegd op 4 juni 2011.

⁵⁵ POST, NUGTEREN & ZONDAG: *Rituelen na rampen* 143.

⁵⁶ BURK: ‘Private griefs, public spaces’ 317-318 en 330-331; LEFEBVRE: *The production of space* 416-419.

⁵⁷ BURK: ‘Private griefs, public spaces’ 318.

⁵⁸ BURK: ‘Private griefs, public spaces’ 331.

kenis: troost voor het verlies van het kind en het onrecht dat hen is aangedaan, maar ook als uiting van protest tegen de gang van zaken van destijds.

8. Conclusie

In dit artikel stond de vraag naar de betekenis van monumenten voor levenloos geboren kinderen centraal. Het accent lag op de relatie tussen het terugvinden van de laatste rustplaats van ‘verloren’ kinderen en de betekenis van het ritueel markeren van deze plaats.

Naar aanleiding van de bijeenkomst van de Stichting Stil Verdriet in april 2011, verscheen in mei een artikel in dagblad *De Limburger*.⁵⁹ Een moeder die in 1983 één van haar tweelingzootjes bij de geboorte verloor, meldde zich omdat ze vond dat de tijd nu rijp was om de laatste rustplaats van het overleden zoonkje te vinden. Daarbij speelde ook een rol dat haar andere zoon (en tweelingbroer) zelf binnenkort vader zou worden, waardoor de gedachten vaak teruggingen naar de gang van zaken tijdens zijn eigen geboorte en die van zijn broertje. Haar echtgenoot was destijds wel mee geweest naar de begraafplaats. Ze had er met hem nooit meer over gesproken; zij had er nooit naar durven vragen. Nu was hij al enige jaren geleden overleden en was de mogelijkheid van vragen voorbij. De vrouw kreeg het advies zich te wenden tot de medewerkers van de begraafplaats. Een paar dagen later kwam het bericht dat het grafje was gevonden. Zowel moeder als zoon waren na de confrontatie met de laatste rustplaats van hun zoon en broertje erg geëmotioneerd, maar toch ook gelukkig. Hieruit blijkt opnieuw dat het niet weten waar het kind is gebleven, ook na vele jaren weer van emotionele betekenis kan worden. Het vinden van deze plaats en er de afscheidsrituelen uitvoeren die destijds niet hebben plaats gevonden, spelen een belangrijke rol in de verliesverwerking. De letterlijke en figuurlijke verandering van de ‘weggestopte’ plaats in een sacrale plaats, is voor de ouders van groot belang. Ruim 11 jaar na het eerste monument in Nederland worden er daarom nog steeds nieuwe monumenten opgericht en zijn er nog steeds ouders en familieleden die troost bij deze monumenten vinden.

Summary

Until the nineties in the twentieth century it was a well accepted practice in the Netherlands to separate as quickly as possible a child who had died before, or just after birth, from the parents. In this way professional caregivers were thought to ‘help’ the parents to get over their grief. Better not to get attached to the child, not to make memories and to ‘ignore’ the ever existence of the baby. The ordinary memorial rituals were completely neglected and parents often did not get the chance to organise the customary burial ceremony. Others, hospital staff, people belonging to the church, took over and most often the babies were buried in an anonymous way and without a known burial

⁵⁹ R. BUITENHUIS: ‘Monumenten van verdriet’, in *Dagblad de Limburger*, 31 mei 2011.

place. In this way, what should have been a most happy time, the birth of a child, turned into a nightmare for the parents.

As of the year 2000, commemorative monuments to remember these 'lost' children are being inaugurated in many Dutch graveyards. As a result of an overwhelming attention from the media, a public discussion was started and many parents involved started the search for their lost child. Many find this place and as a result, their process of grieving about the child makes a restart. They also feel the need to 'mark' the lost place with memorial rituals. In this way the place is 'appropriated' and turned into a sacred space. The meaning of this memorial space for the parents is one of grief and comfort for the lost child. It is also a message of public contestation against dominant parties, who did not allow proper memorial rituals at the time of birth and death of the child.

Laurie Faro is cultuurwetenschapper en als promovenda verbonden aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg. Haar onderzoek richt zich op de gelaagdheid in betekenis van monumenten voor betrokkenen. Het onderzoek spitst zich toe op drie monumenten: een min of meer 'klassiek' oorlogsmonument, het monument Vrouwen van Ravensbrück op het Museumplein in Amsterdam, het 'moderne' monument Stil Verdriet voor levenloos geboren kinderen te Sittard en een 'postmodern' monument op het internet, het Digitaal Monument voor de Joodse gemeenschap in Nederland.

E-mail: l.m.c.faro@uvt.nl.